ГЛАСНИК ЗАВИЧАЈНОГ МУЗЕЈА, Књ. 17 (2024), стр. 159-194
REVIEW OF REGIONAL MUSEUM, Vol. 17 (2024), pp. 159-194

Славољуб ПУШИЦА, историчар
Пријепоље

ИСТРАЖИВАЊА ПЕЋИНСКИХ ИСПОСНИЦА ГОРЊЕГ ПОЛИМЉА У ОКВИРУ ПРОЈЕКТА „НА СВЕТИМ ВОДАМА ЛИМА“

АПСТРАКТ: Пројекат „На светим водама Лима“ обухватио је истраживања пећинских испосница средњовековних манастира Горњег Полимља: Св. Архангела Михаила у Ђурђевића Тари, Ђурђевих Ступова у Беранама, Добриловине, Калудре, Мајсторовине и Шудикове. Истраживање и рекогносцирање терена обављено је у периоду 2005–2006. године, а завршно истраживање организовано је 2008. године. Током реализације пројекта, горе наведене испоснице су документоване, фотографисане и премерене. Од локалног становништва прикупљени су нови подаци који су послужили за успешно реализовање истраживања. Такође, локално свештенство омогућило је истраживачима несметан рад, као и приступ свим документима које су они поседовали у својој архиви. Испоснице које истраживачима нису биле доступне због екстремно тешког терена истражене су ангажовањем професионалних алпиниста. Захваљујући овој сарадњи, пројекат истраживања пећинских испосница Горњег Полимља успешно је завршен.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Свети Сава, испосница, пустиножитељи, истраживања, Горње Полимље, зиданица, манастири, Ђурђевића Тара, Добриловина, Ђурђеви Ступови Беране, Калудра, Мајсторовина, Шудикова

Научно истраживачки пројекат Музеја у Пријепољу „*На светим водама Лима*“, чији је аутор, организатор и руководилац, историчар Славољуб Пушица, директор Музеја у Пријепољу, верификован је 1996. године. У оквиру наведеног пројекта реализовани су ауторски пројекти С. Пушице: *Обнова и реконструкција манастира Давидовице, XIII век* (1996–1998), *Обнова и реконструкција манастира Куманице, XIV век* (1999–2000), пројекат *„Пештерно монаштво Полимља“* (2000–2010), *Археолошка истраживања цркве брвнаре у Јунчевићима, Пријепоље, XVIII век* (2003), *Археолошка истраживања Јусовића куле, XIX век* (2006), *Реконструкција и доградња Музеја у Пријепољу (објекат турске руждије из XIX века) са летњом културном сценом и лапидаријумом* (2007), *Археолошки радови на локалитету цркве Урошевице, XIV век, Беране, Црна гора* (2006, 2008), *Рестаурација и конзервација преосталог фрескописа у северном параклису манастира Давидовице, XIII век* (2011), *Санација и рестаурација куће Јусуфагића, XIX век* (2012), које је финансирало Министарство културе Републике Србије, а на основу којих је, као и свеукупног двадесетогодишњег преданог рада, Музеју у Пријепољу додељена *Специјална награда од Европског музејског форума* на такмичењу 59 европских музеја у *Пенафилеу, Португалија, 19. маја 2012. године*.

У оквиру наведеног пројекта, који је започет 2005, а завршен 2015. године, мултидисциплинарна историјска истраживања обављена су на територији Горњег Полимља (2005–2008), на територији Средњег

Полимља, Сјеничко-пештерске висоравни, Старог Влаха од 2009. до 2012. године и на територији Доњег Полимља од 2012. до 2015. године. Од 2015. до 2018. године спроведена су прелиминарна археолошка истраживања и рашчишћавање локалитета средњовековне цркве Св. Николе у Заступу.

Како су истраживања спроведена на великом простору који обухвата три државе са огромним бројем културно-историјских споменика, десило се да истраживачки тимови нису успели у предвиђеном року истражити све локалитете, те је пројектом предвиђено да се и у 2016. години спроведу појединачна истраживања на оним локалитетима које треба посебно и систематски обрадити. То се односи посебно на територију Доњег Полимља, која је најмање истраживана и најмање позната стручној и другој јавности (нарочито истраживања исламског периода). Из овог оправданог разлога појединачна истраживања настављена су и следећих година на оним локалитетима за које су истраживачи сматрали да их треба поново и посебно проучити и обрадити.[1]

Коначно, након интензивних припрема, крајем 2004. године Министарству културе Републике Србије упућен је на финансирање пројекат „Полимље: Мултидисциплинарна историјска истраживања“, који је у целости прихваћен и одобрен. Формиран је научно-истраживачки тим од 15 научних радника из области археологије, историје, историје уметности, етнологије; први пут су ангажовани научни радници из области оријенталних наука са знањем турског и арапског језика.

Рекогносцирање и истраживање Горњег Полимља, отпочело је

[1] С. Пушица, *Милешевски записи 11*, уводни део, Пријепоље 2016.

јуна, а завршено октобра 2005. године, благословом Његовог Преосвештенства Епископа будимљанско-никшићког Господина Јоаникија, када је убициран део локалитета на територији Плава, Гусиња, Андријевице, Мурина и Рожаја. Огромно културно наслеђе које је вековима пропадало, у највећем броју дочекало је истраживаче у рушевном стању и стању потпуног пропадања. То се нарочито односи на остатке порушених цркава из немањићког периода од којих су углавном само темељи остали сачувани. Њихова бројност указује да је у средњем веку па до Велике сеобе под Чарнојевићем, на овим просторима живело искључиво српско православно становништво, којег данас има у занемарљиво малом броју. Истраживања су настављена и 2006. године са истом групом научних радника, а обухватала су Бихор, према граници са Пештерском висоравни.

Предусретљивост, љубазност и свака помоћ локалног муслиманског становништва представљали су један од најважнијих фактора[2] за успешно обављена истраживања на оним просторима, на којима православног становништва нема или га има у малом броју.[3]
У току двогодишњих истраживања Горњег Полимља, научни радници-истраживачи прокрстарили су високе планинске венце Проклетија, Чакора и Комова, па су преко Гусиња, Плава и Рожаја дошли до Берана. Резултати тих истраживања објављени су у „Милешевским записима“ број 7, у којима је први пут презентовано научној и осталој јавности стање културно-историјских споменика и наслеђа на простору на коме су сачувани значајни споменици из римског периода, цркве и манастири из времена Немањића, као и исламски споменици из

[2] Посебну захвалност дугујемо Алији Рецематовићу, директору библиотеке у Плаву, за свесрдну помоћ током протеклих истраживања.
[3] С. Пушица, *Милешевски записи 7*, уводни део, Пријепоље 2007.

времена Отоманског царства.

Истраживања у 2008. години започели смо детаљним рекогносцирањем терена Горњег и Доњег Бихора, обишавши села Годушу, Јагоче и Спасовац, па преко Лагатора до Савиног Бора и Крушчице, где смо пронашли део старог пута за Ђерекаре на Пештеру. У Црнчи смо затекли остатке порушених зидова и темеља средњовековне цркве, након недавних археолошких радова, као и једну новооткривену римску стелу са натписом. У непосредној близини овог локалитета у селу Радулићу, штрчало је порушено мунаре џамије, зарасло у густо шибље због вишедеценијске небриге, која је након нашег ангажовања археолошки истражена. На локалитету Соколовац затичемо остатке средњовековне цркве са фрагментима фрескописа у олтарском простору и покушај неуспеле реконструкције који је неко срећом зауставио. У непосредној близини су остаци античког локалитета и заселак Османбегово село, које се некада звало Петрово село. Ту у сеоском гробљу је зарушена средњовековна црква са монолитном каменом пластиком, која подсећа на римске споменике а која до сада није убицирана. Изнад села Црниш, на самом вису, уочавамо остатке бедема једне куле и делове оградног зида, што потврђује да се ту налазило средњовековно утврђење Градац које је потребно археолошки истражити.

На левој обали Лима, испод Берана према Бијелом Пољу, истраживачи су посебно обратили пажњу на некадашњу средњовековну жупу Љубовићу и реку Љубовићу, на чијим обалама су сачувани бројни споменици. Уочене су и регистроване цркве из XIX и XX века, са значајним иконостасима и иконама, као и стара гробља која су у народу позната као „Грчка“ или „Латинска“. Преко Павиног Поља и Коврена и реконструисаног средњовековног манастира у

Блишкови, стигли смо до Пљеваља и једног од најзначајнијих римских локалитета – Комина. Пут нас је водио према Тари, где смо регистровали велике камене стећке, неуобичајене за ове просторе, а онда пратећи стари трговачки пут, стигли смо до Блишкове и Мојковца, старог средњовековног рударског насеља. Истраживања у Горњем Полимљу, завршили смо у Подврху и Бијелом Пољу, са драгоценим записима, везаним за народне обичаје, веровања и вечите сеобе народа са ових простора.[4]

***

Истраживачи Полимља, почевши од Јована Цвијића, Александра Дерока, Милисава Лутовца, Танасија Пејатовића, Ђурђа Бошковића и других, нису оставили записе о истраживањима пештерног монаштва и пећинских испоснице којих је од прве половине XIII века па све до XIX века у лимској долини и Полимљу било у значајном броју. У непосредној близини најзначајнијих немањићких манастира у Полимљу: царске лавре Светог Саве у Милешеви код Пријепоља, Ђурђевих Ступова код Берана, Цркве Петра и Павла у Бијелом Пољу, Цркве Светог Николе код Прибоја, налазиле су се скривене и тешко приступачне пећинске испоснице, које су припадале горе наведеним и другим манастирима и црквама Полимља.

Ко и зашто је градио пећинске испоснице и чему су оне служиле, било је предмет истраживања пројекта Музеја у Пријепољу „Пештерно монаштво Полимља“, који је спроведен у периоду 2000–2010. године на територији Горњег, Средњег и Доњег Полимља. Повод

[4] С. Пушица, *Милешевски записи 8*, уводни део, Пријепоље 2009.

за горе наведени пројекат била су прелиминарна истраживања најзначајније и најмонументалније пећинске испоснице Светог Саве у кањону реке Милешевке у близини Цркве Светог Саве у Милешеви, која су обављена 1996. године.

Манастир Милешева, комплекс испосница Светог Саве у кањону реке Милешевке (Фото: С. Пушица)

Горња испосница са остацима монументалног зида и тајним пролазом до испоснице Светог Саве (Фото: С. Пушица)

Несумњиво је да је Свети Сава Српски васпоставио прве пећинске испоснице у српским земљама и то у близини манастира Студенице и Милешеве и да су оне послужиле као узор за ширење и градњу нових испосница по другим манастирима и црквама.

***

„Путеви развоја анахоретског живота у средњовековној Србији нису сасвим расветљени, нити се довољно зна какав је био однос новонасталих киновија у XII столећу према том облику монашког живота. Најстарији вид монаштва је свакако анахоретски, а тек Трулским сабором (692. године) одређено је да се њему може

посветити само онај ко је најмање три године провео у киновији. То правило је важило само за монахе, док су монахиње могле да живе једино у киновији. Први српски манастирски устав, за манастир Студеницу, не прописује испоснички живот. У светогорској монашкој средини, још од Атанасија, оснивача Велике Лавре, манастирским типиком је било одређено да пет монаха може да живи исихастичким животом у посебним испосницама изван заједнице, што се, на пример, није дозвољавало у чувеном Студеничком манастиру. Сава Немањић је уз Хиландар основао ћелију у Кареји. О томе пишу и његови биографи, а најбоље сведочанство је устав који је саставио за своју ћелију. У њој је могло да борави до три монаха. За сада остаје непознато да ли је Сава у Србији, као што је то учинио на Атосу, основао испосницу уз манастир Студеницу. Две такве ћелије постоје данас недалеко од манастира у клисури реке Студенице, познате као Горња и Доња испосница. Народна традиција их везује за Св. Саву, али осим предања за сада нема других сведочанстава да је заиста био њихов оснивач.“ [5]

„Пре него што покушамо да створимо тачну слику о развоју и облику монаштва које је настало на Атону, корисно је да стекнемо јасну представу о начину на који се монаштво развијало у Византији након периода египатског и палестинског подвижништва, углавном од 8. века надаље – управо онда када је започео монашки живот на Атону.“ [6]

Према једном старом схватању, монаштво је у Византији имало три стадијума која су смењивала један други период пустињаштва, затим период оснивања лаври и, коначно, период манастира сабираних

[5] С. Поповић, *Крст у кругу – архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1994, 97.

[6] Д. Папахрисанту, *Атонско монаштво*, Београд 2003, 27.

на једном месту... Од тренутка, када је Пахомије основао прве општежитељне манастире у Египту и када је свети Василије киновијевском животу дао престиж који му је до тада недостајао, треба да говоримо о истовременом постојању разних степена развоја, а не и о њиховом временском смењивању у Египту, Палестини, Сирији, Малој Азији. У близини манастира у којима је цветало општежиће – отшелници и отшелнички начин живота задржавају свој ауторитет и своје особености током читавог периода који истражујемо. У зависности од властитих унутрашњих подстицаја, сваки монах се окреће онаквом начину живота који му одговара.[7]

Један монах, како често пише у житијима светих насталим од 8. до 11. века, не може се корисно предати отшелништву уколико најпре, током краћег или дужег времена, не борави у неком општежићу. Као последицу тога видимо да су скоро сви велики отшелници најпре прошли кроз период искушеништва у неком манастиру, избегавајући тако оптужбу да су претерано самопоуздани, пре него што би прешли на последњи и најтежи ступањ подвига ради стицања монашког савршенства. Будући подвижник је морао за то имати сагласност свог игумана, као неку врсту потврде како је у стању да следи пут отшелника где год да му се учини да је погодно место за подвизавање.[8]

Посматрајући целокупну слику испосница са свим отворима, уочава се да је већина отвора обрађивана и на неки начин затварана. Негде постоје остаци зидова, док су негде видљиви отисци дрвених греда у стени. Видљиво је да су зидане структуре постојале, док остаје питање у којој мери су зидане, а колико је било дрвених структура.

[7] Исто, 27–28.
[8] Исто, 28–29.

Такође поставља се и питање колико је могао бити искоришћен простор самих пећина, с обзиром на то да се неке пећине налазе на северној неосунчаној страни и да кроз њих тече вода, па је тако и доста влаге у унутрашњем простору. Системи за заштиту од вода и начини за њихово усмеравање су постојали у средњовековном периоду и сасвим је могуће да је то могло бити изведено прилично успешно. Друге пећине, које су позициониране на осунчаној страни, такође нису биле погодне за обитавање пустиножитеља, па из тог разлога, остаци дрвених и зиданих конструкција и трагови клесања у стени упућују на закључак да су испред пећинских отвора формиране дрвене конструкције – колибе, које су служиле за боравак. Унутрашњи простор пећина могао је бити коришћен као помоћни простор, на пример за складиштење намирница или за скривање у неповољним временима, док се живот вероватно одвијао на простору где су уочене зидане структуре, на самим улазним зонама у пећине и испред њих. На овим деловима има довољно простора за смештање грађевина на више нивоа уз садржаје који су били неопходни у времену њиховог коришћења. [9]

***

Истраживања пећинских испосница Горњег Полимља обављена су у току 2005. и 2006. године. Том приликом су рекогносцирани и истражени остаци испосница манастира Светог Архангела Михајла – Ђурђевића Тара, Добриловине, Калудре, Ђурђевих Ступова у Беранама, Мајсторовине и Шудикова.

[9] М. Лукић, Извештај о израђеној техничкој документацији Милешевских испосница у оквиру прве фазе одобреног пројекта „Студија заштите и презентације комплекса Милешевских испосница у Хисарџику“, Пријепоље 2017.

Током истраживања постојала су сазнања да се у кањону реке Таре на десној обали, високо у стенама налази пећина под називом Калуђерска и да је то испосница Манастира Довоље.[10] Због неприступачности терена и не баш сигурних података на ком делу кањона реке Таре се оне налазе, истраживање и рекогносцирање овог терена није обављено. С обзиром на историјски значај и улогу Манастира Довоље, као и бројност његовог монаштва, засигурно да је и братство овог манастира следило примере суседних манастира када је у питању пештерно монаштво.

Испоснице Манастира Св. Архангела Михајла, Ђурђевића Тара

У непосредној близини Великог моста, у засеоку Луке, на десној обали реке Таре, налази се обновљени Манастир Ђурђевића Тара посвећен Светом Архангелу Михајлу. „Овај значајни духовни центар посебно је био познат и по томе што је у њему дуго радила преписивачка школа, која је богослужбеним књигама снабдијевала, како Довољу, тако и бројне, много удаљеније, православне богомоље. Извор из 1591. године, који је говорио о обнови тада већ запустјелог манастира, забиљежио је и податак да је те исте године, трудом игумана Теодора, преписан један апостол, а 1600. године и један молебеник. Такође се помиње да је 1711. године у манастиру Св. Арханђела Михаила

[10] Информацију о Калуђерској испосници Манастира Довоље добио сам од директора Музеја у Пљевљима Риста Манојловића, који је рекао да је, две године раније, са једним водичем успео да уђе у њу напомињући да је ту терен јако неприступачан.

ђакон Василије Пивац преписивао књиге. Кад је 1857. године А. Ф. Гиљфердинг боравио у запустјелом манастиру наишао је на велики број вриједних књига и то у јако лошем стању, те је један значајан дио понио са собом. Књиге које је А. Гиљфердинг понио са собом из манастира Св. Арханђела Михаила, данас се чувају у Санкт Петербургу у Руској националној библиотеци, заједно са књигама које је понио и из манастира Довоља... Кроз своју бурну и богату историју манастир Св. Арханђела Михаила дуго је остао препознатљив по свом ријетком упражњавању старог, за многе манастире тада већ заборављеног строгог режима монашког општежитија, о коме су свједочиле бројне испосничке ћелије саграђене од сиге у непосредној околини манастира.“ Могуће је да су неке од ових бројних књига преписиване у испосничким ћелијама као што је случај везан за испоснице Светог Саве у Милешеви где у запису из 1508. године, сачуваном у једном рукопису *Житија Светог Саве* Теодосија Хиландарца, стоји да је, по налогу милешевског архиђакона Василија, књигу преписао дијак Владислав „у пустињи светог Саве“.[11]

Током априла 2010. године извршено је рекогносцирање, а након тога прелиминарно археолошко истраживање локалитета на месту званом Горње Петавице у близини Манастира Св. Архангела Михајла, Ђурђевића Тара.[12] На овом локалитету уочена је већа

[11] Љ. Стојановић, *Записи и натписи, књига 1*, Београд 1902, 124.

[12] До локалитета Горње Петавице довео нас је мештанин Томо Кљајевић, чија се кућа налази у близини манастира и који се као чобанин чувајући стоку сећао „огромних зидина“ (било их је око 11), које су све биле зарушене са већом количином камена, за које су стари говорили да је изнад њих било гувно. Тада је манастир био у рушевинама и све до шездесетих година прошлог века зидине су биле видне јер није било шибља и растиња које сада у потпуности прекрива овај

просторија која се простире у правцу север-југ, димензија 10 метара х 6–8 метара. На локалитету су уочени велики квадери камена, обрасли маховином, без трагова креча. Такође, на северној страни, уочавају се остаци зида са великим квадерима камена, који се зарушио у простору, где се и сада налази. Западни зид у односу на источни је већи и са већим квадерима камена, који су пали са зида. Јужни зид се обрушио низ падину и у дужини од око 5 метара стоје остаци прекривени маховином. Унутрашњост просторије је левкаста са зарушеним квадерима камена прекривеним вегетацијом. Претпоставка је да се ради о већем објекту, који је могао бити просторија за жито, јер се одмах уз њега, како је водич тврдио, налазило „гувно“. Од ове просторије источно, западно и јужно нема никавих трагова постојања других зиданих објеката. Северно изнад ове просторије је зараван која у потпуности подсећа на гувно, за коју водич каже „да се причало да је гувно било у потпуности поплочано каменом“. Испод ове просторије на јужној страни, уочава се пешачка стаза, која је ишла у правцу истока према манастиру и изворима. На овом локалитету не уочавају се трагови сиге.

простор. Такође, Т. Кљајевић се сећа старог Михајла Раонића са којим се као дете дружио и чувао стоку, а који је живео 104 године и причао му „да је земља око зидина била у обрадивом стању и да је припадала Манастиру Св. Архангела Михајла, а да су ове зидине трагови помоћних објеката око манастира. Помињао је да је било око 12 зиданих објеката.“

Манастир Св. Архангела Михајла, Ђурђевића Тара (Фото: С. Пушица)

Изглед остатака северног и западног зида испоснице са поремећеном нишом и делом каменог пода (Фото: С. Пушица)

Остаци рушевина испоснице у близини Манастира Ђурђевића Тара (Фото: С. Пушица)

Изнад зарушеног објекта (северни зид чини подзид) налази се зараван са подзидом преко 10 метара. Са источне и западне стране не уочава се никакав зид, осим заравни обрасле жбуњем, за коју су нашем водичу причали да је поплочана каменим плочама. Ми их не видимо, јер је вегетација прекрила све. На северној страни у дужини око 15 метара уочава се зарушена гомила квадера камена, вероватно неког мањег објекта. Цео тај објекат није могао бити већи од 3 х 3 метра. И овде се не уочавају остаци трагова зида, већ само гомила зарушених квадера камена. Могуће да је део ових просторија представљао келије у којима су монаси преписивали свете књиге. Северно од овог локалитета прошао је макадамски пут, пробијен булдожером, па на том девастираном потезу нису уочени остаци никаквих објеката.

Североисточно од Манастира Светог Архангела Михаила, на удаљености од око 200 метара ваздушном линијом (пређе се поток, поред кога је велико клизиште), стиже се до локалитета за који кажу да су ту биле манастирске испоснице. Испод локалитета уочава се стаза, која је повезивала село Трешњицу са манастиром. Тај пут се и данас зове Калуђерски пут. Локалитет је већ више деценија зарастао у густо шибље и шипражје. У зарушеној келији израсло је велико дрво, старости преко 150 година, што говори да је то време када је испосница напуштена. Цео објекат –испосница – зарушен је са све четири стране, нарочито на јужној. Гомила квадера зарушеног камена, пала је на спољну страну, док је део камене пластике зарушен према унутрашњости испоснице. Висина зида на јужној страни је до 1,5 метара док је ширина зарушеног зида око 2,5 метара. На јужној страни источног зида, налази се пролаз, вероватно врата, а онда се у ширини преко 2,5 метара уочава зарушени зид. Источни и северни зид на горњој страни формирају ћоше, очувано у потпуности до висине 1

метра. Уочава се да нема малтера и да се зидало сухозидом. Северни зид је очуван у дужини од 1,5 метара према истоку, док је средина зарушена, а западни део северног зида спаја се са западним зидом. Западни зид очуван је у висини од 1,5 метара, и у потпуности је прекривен вегетацијом. Просторија испоснице је димензија око 4 х 4 метра, са вратима на источној страни.

Изнад северног зида испоснице наставља се нова просторија, чији је ниво пода у висини сачуваних зидова, највероватније око 1,5 метара. Уочава се, да се на источној страни налази улаз у ову мању просторију. На то указује велики комад клесане стене, који личи на довратник. Северно од њега у дужини од око 2,5 метара, уочавају се остаци зида. Северни зид је зарушен, али његови делови према западној и источној страни су у фрагментима сачувани на појединим местима до 0,5 метара. Западни зид ове просторије је такође делимично сачуван у ћошку северне стране и делу западног зида на јужној страни. Чињеница је да је доња испосница била нижа за око 1,5 метара од горње, са вероватноћом да је горња чинила други етаж и да им је улаз био на источној страни. Димензије ове просторије су 4 х 2,5 метара, док се јужни зид не уочава. Непосредно иза северног зида уочава се осушено огромно дрво, старо вероватно преко 300 година. Испод јужног и источног зида је полукружни простор, потпуно раван који је чинио плато испред испоснице. На источној страни од испосница, у непосредној близини налази се извор бистре, питке воде. Испод овог локалитета, на око 200 метара је река Тара, према којој терен окомито пада. Њен шум се јасно чује, али она се са овог локалитета не види.

На горе наведеним локалитетима, у близини Манастира Св.Архангела Михајла на Ђурђевића Тари, до априла 2010. године никада нису изведени археолошки радови, нити је овај терен

рекогносциран. Рекогносцирање терена, као и прелиминарни археолошки радови, изведени су у поменутом периоду.[13]

Испосница Манастира Добриловина

Црква Светог Ђорђа у Манастиру Добриловини, како сведочи натпис на западном зиду припрате, саграђена је 1609/1610. године. Постојећа црква је изграђена на месту старије грађевине, што је познато на основу документа из 1592. године, када су турске власти одобриле обнову порушеног храма. Део поменутог натписа, на којем је било забележено време живописања, данас није очуван, али су се још почетком XX века на том месту делимично видела слова с бројчаном вредношћу, које је Љубомир Стојановић уз опрез рашчитао као 1613. годину, што углавном преузимају потоњи истраживачи. Ђурђе Бошковић је сматрао да је црква подигнута и осликана између 1609. и 1613. године, док је Владимир Петковић веровао да је 1609. било завршено и живописање храма. Божидар Шекуларац, са друге стране, изнео је претпоставку да је црква осликана 1620. године. ...Црква је озбиљно пострадала у неком од многобројних пожара којима је манастир био изложен током своје бурне историје. Наиме, Добриловина је запустела поткрај XVIII столећа. Запустели манастир, након претходна два турска паљења, обнављали су Шаранци, али он је изнова запустео и Турци су га поново спалили по убиству Омер-аге. Обновитељ манастира Мака-

[13] Рекогносцирање локалитета и прелиминарна археолошка истраживања обавио је стручни тим: археолог Саво Дерикоњић, директор Завичајног музеја у Прибоју; историчар Славољуб Пушица, директор Музеја у Пријепољу и етнолог Мирослава Љујић из Музеја у Пријепољу.

рије бележи да од старог манастира није ништа остало, да „немаше куће никакве, но изгорело беше“. Јасно је да се мисли на манастирске зграде, а не на саму цркву. Вероватно је да је тим или неким претходним пожаром био захваћен и храм светог Ђорђа. Такође, познато је да је након избијања Босанско-херцеговачког устанка 1875. године манастир био једно од устаничких упоришта и да је тада и пострадао од стране Турака.[14]

У запису из 1689. године забележено је да се у Добриловини, у време игумана кир Василија „огради ћелија на Јасичју трудом и подвигом кир Теодора јеромонаха“.[15] Трагом овог записа, у лето 2005. године организовано је рекогносцирање локалитета у близини Манастира Добриловина. У непосредној близини манастира, испод обронака Сињајевине, на месту које је у народу познато као Јасици, налази се велика окапина дужине око 15 метара, ширине око 5 и висине око 8 метара. Испод окапине уочавају се остаци зидова објекта који је са једне стране ослоњен на стену, димензија 3,60 x 4,60 метара и дебљином зидова 0,60 метара, без коришћења кречног материјала. Остаци ове грађевине не указују поуздано да се ту налазила пећинска испосница, с обзиром на то да је прилаз исувише приступачан што до сада није случај ни са једном истраженом испосницом. Евентуалним археолошким ископавањем дошло би се до сазнања и потврде да ли је у питању испосница из „записа“ или неки други објекат.

[14] М.Марковић, Б. Стевановић, *Сликани програм у куполи цркве Светог Ђорђа у Добриловини,* Зограф 42, Београд 2018, 209–210.
[15] Љ. Стојановић, *нав. дело*, 447.

Манастир Добриловина (Фото: С. Пушица)

Остаци рушевина испоснице Манастира Добриловина (Фото: С. Пушица)

Изглед абрије са остацима рушевина испоснице Манастира Добриловина

Испоснице „паклене“ Манастира Ђурђеви Ступови код Берана

Крајем XII века подигнут је један од најзначајнијих и најстаријих средњовековних немањићких манастира чији је ктитор Стефан Првослав, брат Стефана Немање. У историјским изворима помиње се да је Свети Сава 1219. године успоставио Будимљанску епископију. Карактеристично је за ову цркву да је имала куле, по којима је манастир добио назив *ступови*. Током своје дуге историје манастир је пет пута паљен и пљачкан. Тада је однесен веома богат и вредан мобилијар из његове ризнице. Манастир је био центар окупљања у борби против Турака, чији је предводник био чувени игуман Мојсије Зечевић. Од богатог фрескописа сачувани су фрагменти као последица наведених рушења и паљења.

Као и сви познати средњовековни манастири и Ђурђеви Ступови су имали своје пећинске испоснице које су биле предмет нашег истраживања. Након припремних истраживања дошли смо до сазнања да се на улазу у клисуру реке Бистрице налазе пећинске испоснице које су припадале манастиру. Овај локалитет у народу је познат као „паклене“ што говори о тешко приступачном терену где се на појединим местима без искусних алпиниста не може прићи. Испод овог локалитета пролази пут Беране–Лубнице, а испод њега река Бистрица. Са овог пута у високом каменитом кршу можемо уочити отворе неколико пећина од којих су три препознате као монашке. Једна од њих под називом Чаћава пећина која се лако уочава са пута унутрашње је дужине 35 метара, ширине од 3 до 7 метара а висине од 3 до 5 метара. Карактеристично је да је унутрашњост пећине била покривена црном чађи по чему је и добила име. Испод самог улаза

налази се камени подзид. Других трагова на каменим зидовима није било осим фрагмената керамике као и један фрагмент гвозденог ножа.

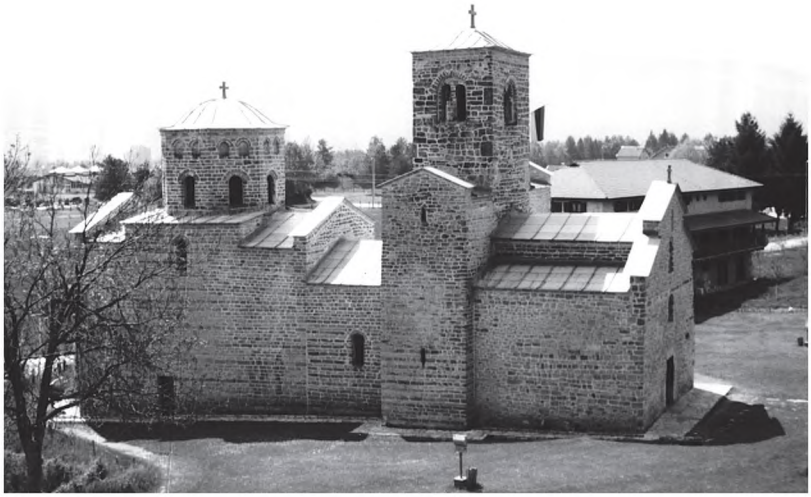

Манастир Ђурђеви Ступови, Беране (Фото: С. Пушица)

Комплекс пећинских испосница „Паклене“ Манастира Ђурђеви Ступови (Фото: С. Пушица)

Изглед пећинске испоснице „Вилино вретено“ Манастира Ђурђеви Ступови (Фото: С. Пушица)

Испод Чађаве пећине око 70 метара изнад пута Беране–Лубнице, налази се испосница позната као Мала зиданица. За Малу зиданицу може се рећи да је прави назив „паклена“ зато што се њен отвор налази у окомитој стени на великој висини изнад пута и потпуно је неприступачна. И поред велике висине и неприступачности терена јасно се уочавају остаци зиданих структура. Рекогносцирање и истраживање ове испоснице није било могуће без професионалних алпиниста, који овом приликом нису били ангажовани, тако да, осим визуелног запажања није било могуће описати унутрашњост испоснице, као ни њене димензије.

Трећа испосница по реду позната је као Велика зиданица и она је у односу на две претходне монументална са висином од 8 метара, ширином 2 метра и дужином 10 метара, са једним дугачким каналом

који се наставља и чија је дужина 12 метара. Полукружни зид затварао је улаз пећине, чија ширина није била уједначена као што се и спољно лице зида разликовало од унутрашњег у квалитету зидања. Остаци овог зида очувани су у висини од око 3 метра, а трагови малтера изнад зида са једне и друге стране указују да је зид био много већи него што је сада. Како је спољно лице зида занатски добро урађено, унутрашње је прилагођавано терену и облику стене на коју се ослања. У зидној површини се уочавају мали отвори за дрвене греде које су могле имати конструктивну улогу у учвршћивању зида или носити неку дрвену конструкцију. Такође, могуће је и да су постављани носачи за скелу која је служила за зидање горњих делова зида. Као и у претходне две испоснице, пронађени су фрагменти луксузне, као и грубе трпезне керамике, глеђосаног крчага и мајолике. Период настанка ових налаза припада периоду од XV до XVI века.

На око двадесет метара од Велике зиданице, у правцу запада, налази се једна мала пећина до које се може доћи само уз употребу алпинистичке опреме. Има необичан назив који се ретко среће а у народу је позната као Вилино вретено. Пећина има мали отвор, ширине око 2,50 метара, са дубином до 1 метра. Из њеног задњег дела пролази узан сифон дужине око 8 метара. Овако мали простор ове пећине није био погодан за боравак пустиножитеља, па се поставља питање да ли је уопште коришћен за ту сврху. Међутим, на самом улазу у ову пећину, у доњој зони постављена је хоризонтална дрвена греда, дужине 3 метра, чији су крајеви ослоњени на стену. Тачну функцију ове греде тешко је одредити, али према зарезима на једној страни може се претпоставити да су они настали од трења ужета које се могло користити у различите сврхе. Са западне стране од отвора, у стенској маси, уочава се отвор са фрагментом конзолно постављене греде. У овом тренутку, функција

ових греда не може се одредити. Вероватно се користила за пењање и спуштање низ литицу, која се на други начин није могла савладати, као што је то сада урађено са алпинистичком опремом.

Испосница Манастира Калудре

Село Калудра налази се у близини Берана испод планине Мокре на десној обали Калударске реке. Изнад манастира са северне стране пролази пут који повезује Беране са Калудром. Пре изградње овог пута и пре реконструкције порушеног манастира, овај локалитет био је неприступачан, како посетиоцима, тако и истраживачима који су овде ретко долазили.

„О овом селу нема спомена у нашим ранијим изворима, али народно предање и остаци, који још постоје, несумњиво свједоче о негдашњем животу овдије. Само име села напомиње да је ту некада било монашко обитавалиште. Насеље је иначе склонито и било подесно за усамљенички живот. У народу се предаје да је у дну села постојао у старини неки манастир, да су у њему и около њега живели калуђери и да је мјесто по томе добило име Калудра. Значајне су у овом погледу у Калудри Ћелије, тихи и заклоњени крај села, испод брда и стијена до Калударске клисуре, гдје се стрмо спуштају косе од Равни са лијеве стране и Марашева брда са десне стране ријеке. Ту се на самој падини ових брда, на малој ријечној луци са десне стране, налазе разрушене зидине и хрпе поцрњелог и давно тесаног камена. Изнад ових развалина у стијеновитим странама налазе се пећине као удубљења са још очуваним траговима живота. То су по предању старе манастирске ћелије, по којима је ово мијесто добило своје име. Ту је и

црквина на чијем је мјесту, казују, била црква посвећена св. Луци. Отуда Калудрани Лучиндан држе као мјесну завјетину. Ту се окупља тога дана сабор и служи се литурђија.“[16]

Након извршених припрема, провере историјских података и добијања неопходних информација од мештана, извршено је рекогносцирање локалитета за које се претпостављало да припада пећинској испосници манастира Калудре. Локалитет се налазио на отприлике два километра од манастира на путу Беране–Калудра на једној стрмој узвишици изнад пута. За разлику од највећег броја пећинских испосница до којих се веома тешко долазило, испосници у Калудри се могло приступити без великог напора.

Остаци порушеног зида испоснице Манастира Калудра (Фото: С. Пушица)

[16] П. Лутовац, „Манастирски комплекс Ћелије у Калудри“, *Милешевски записи 7*, 2007, види Р–Ј. Вешовић, *Племе Васојевићи*, Сарајево 1935, 168.

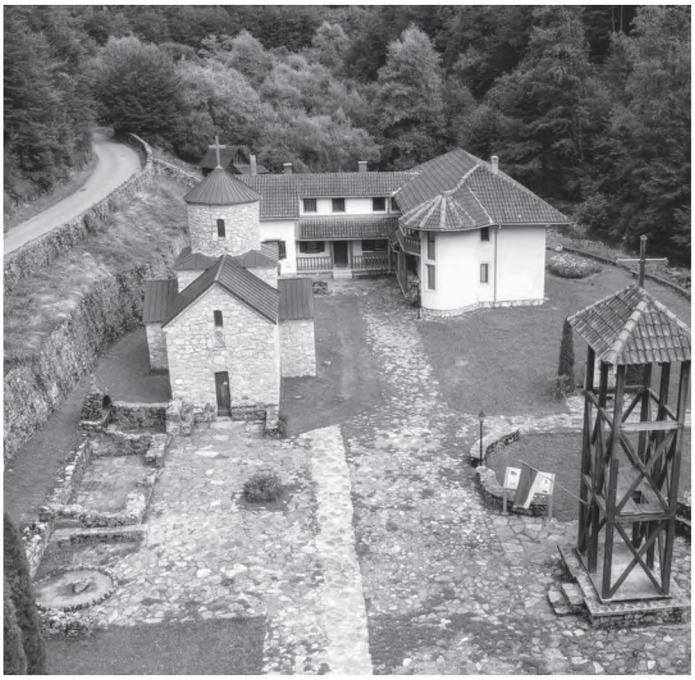

Обновљени Манастир Калудра (Фото: С. Пушица)

Премеравањем пећинске испоснице испоставило се да је она дугачка 17 метара са највећом ширином 5,85 метара. Висина улаза у пећину износи око 4,20 метара са мањом заравни испред која је дугачка 5,50 метара, а широка 2,20 метара. На улазу у пећину налази се вертикални део стене који је висок око 1,50 метара и изгледа као нека врста природне преграде. Пажљивим разгледањем уочени су бројни трагови који несумњиво указују да је овај простор коришћен у својству пећинске испоснице. На горе наведеној заравни уочавају се остаци сухозида који се протеже паралелно са испосницом. Сачувани камени блокови, као и фрагменти сухозида, нису обрађивани и протежу се у

једном реду, у малој ширини, што указује да овај камени зид није могао бити висок. Да ли је његова функција могла имати некакву везу за евентуално дрвену конструкцију, ми то не знамо, али поуздано знамо да пустиножитељи нису користили унутрашњост испосничких пећина за боравак због хладноће и влаге која је увек присутна на оваквим местима. На десној страни улаза у пећинску испосницу уочени су фрагменти малтера са ситним комадима камена, што указује на вероватноћу да је на овом месту постојала зидана структура. На западној страни заравни уочено је уклесано седиште у стени, док је друго уклесано на врху стене која преграђује улаз у пећину. „Карактеристичан садржај свакако је и крст уклесан на предњем лицу ове стене. Осим што представља најважније хришћанско знамење, у пештерским монашким насеобинама крст има и нарочито, профилактичко значење, посведочено бројним хагиографским текстовима. Он, наиме, треба да штити отшелника, изложеног многим физичким опасностима, али и нарочито погибељним демонским искушавањима.“[17]

Окренута ка југозападу, калудранска испосница у летњем периоду у времену у коме пустиножитељи бораве у њој, погодна је за боравак и вршење свих оних монашких активности због чега је она и одабрана за ту функцију. На крају, са сигурношћу можемо констатовати да ова пећинска испосница није била предмет похаре и паљења од стране Турака, као што је био случај са испосницама Светог Саве у кањону Милешевке код Пријепоља.

[17] Д. Поповић, „Пештерно монаштво Горњег Полимља“, *Милешевски записи 7*, 2007, 135.

Испоснице Манастира Мајсторовина

„Манастир Мајсторовина, који је у давнини словио као Равна Ријека, с монументалном црквом посвећеном Светој Тројици, спада међу старе српске задужбине, премало познате, готово изгубљене прошлости. Она је науци измицала пре свега због чињенице да је о тој одавно страдалој светињи сачувано мало поузданих изворних података.“[18]

Истраживање пећинске испоснице манастира Мајсторовине спроведено је 2006. године уз помоћ два водича из Равне Ријеке који су знали где се налази тај локалитет. Објаснили су да је то околни пут којим се мора ићи пешке, а да је краћи пут који је ишао десном обалом реке Бистрице одавно напуштен и зарастао. Тим краћим путем вероватно су ишли и монаси испосници којима је такође требало времена и напора да дођу до одредишта где су се налазиле испоснице. Оне су доста високо на планини Бјеласици где је извориште реке Бистрице и народу су познате као „Крши светога Саве“. У повељи краља Уроша I помињу се „*две пеки црковне*“ које се односе на две пећинске испоснице на горе поменутом локалитету. Са овог локалитета пружа се невероватна слика тока реке Бистрице и плодних поља са њене леве и десне обале. У даљини, на десној обали реке, уочавају се реконструисани зидови и

купола обновљеног манастира Мајсторовине. Несумњиво је да су две пећине у „Кршима светог Саве“ испоснице које се помињу у повељи. Рекогносцирајући локалитет, установљено је да су ове пећине независне једна од друге и да их спаја уска стаза преко литице. У мањој

[18] Д. И. Војводић, *Иза магли мајсторовине, Саопштења*, Републички завод за заштиту споменика културе Р. Србије 2018, 123.

испосници на северној страни није било никаквих трагова градитељства док су испред јужне испоснице, након пажљивог разгледања, уочени остаци некадашњег преградног зида са отвором за дрвену греду, чију функцију у том тренутку нисмо могли да одредимо, осим да је затварао улаз у испосницу. Чињеница је, а то су потврдили и наши водичи, да на овом простору у „Кршима светога Саве“ не постоје никакве друге пећине на које би се могла односити наведена повеља. Без обзира што на локалитету нису пронађени фрагменти керамике, као ни трагови кречног малтера, ове испоснице су први пут стручно рекогносциране и потврђене као пећинске испоснице Манастира Мајсторовине.

Обновљени Манастир Мајсторовина (Фото: С. Пушица)

Изглед пећинске испоснице Манастира Мајсторовине на Кршима Светог Саве, Бјеласица (Фото: С. Пушица)

Поглед из пећинске испоснице на кршима Светог Саве на Манастир Мајсторовину (Фото: С. Пушица)

Испоснице Манастира Шудикова

„Заклоњен у узаном кањону ријеке Лим, а смјештен у средишту Будимљанске епископије, овај манастир представља својеврсно културно и просвјетно сједиште Горњег Полимља током XVI и XVII вијека. Први пут се помиње у Зборнику Божидара Подгоричанина (Вуковића) штампаном 1535. године. Како је тамо наведено, у писању Божидару Подгоричанину је много помогао дечански јеромонах Мојсије,

„*отачеством од мјеста званог Будимља близу манастира Шудикове*“. Све указује на чињеницу да је из овог манастира потекло више свештених лица која су радила по другим манастирима. Манастир је радио на преписивању књига и био је сједиште образовног рада и монашког живота у каснијој Будимљанској митрополији. ... Манастир Шудикова своју дјелатност обавља све до 1738. године, када је спаљен од Турака у знак одмазде за учешће народа Полимља у ратовима на страни Аустрије.“[19]

На путу из Бијелог Поља према Беранама, на самом улазу у Тифранску клисуру на десној обали Лима на окомитим литицама, уочавају се три пећинске испоснице. Најпознатија је у народу позната као „Зиданица“, која се налази двадесетак метара изнад нивоа обале реке Лима. Пећински отвор ове испоснице зазидан је квадерима сиге са малим прозором. За ову испосницу у народу овога краја постоји предање да су у њој одређено време склоњене и чуване мошти цара Уроша и мошти Светог архиепископа Арсенија ради заштите од турског зулума. Како се „Зиданица“ налази на неприступачној литици, током ових истраживања, осим фотографисања, нису вршени други начини документовања овог локалитета. Након извршених припрема, током лета 2008. године ангажован је тим алпиниста који је уз значајан напор успео да уђе у „Зиданицу“. Они су констатовали да у њој није било никаквих налаза нити посебних трагова који би указивали на њену историјску прошлост. У другој, источној испосници, остале су сачуване две греде, док други материјал није пронађен. Трећа пећинска испосница налази се на источној страни на самој обали реке Лима. Ту су пронађени фрагменти керамике и стакла, без видљивих зиданих структура.

[19] П. Лутовац, „Комплекс манастира Шудикова“, *Милешевски записи 6*, Пријепоље 2005, 91–92.

Обновљени Манастир Шудикова, владика будимљанско-никшићки Јоаникије и Славољуб Пушица, директор Музеја у Пријепољу у периоду истраживања пројекта „На светим водама Лима“

Изглед пећинске испоснице „Зиданице“ Манастира Шудикова у Тифранском кањону реке Лим (Фото: С. Пушица)

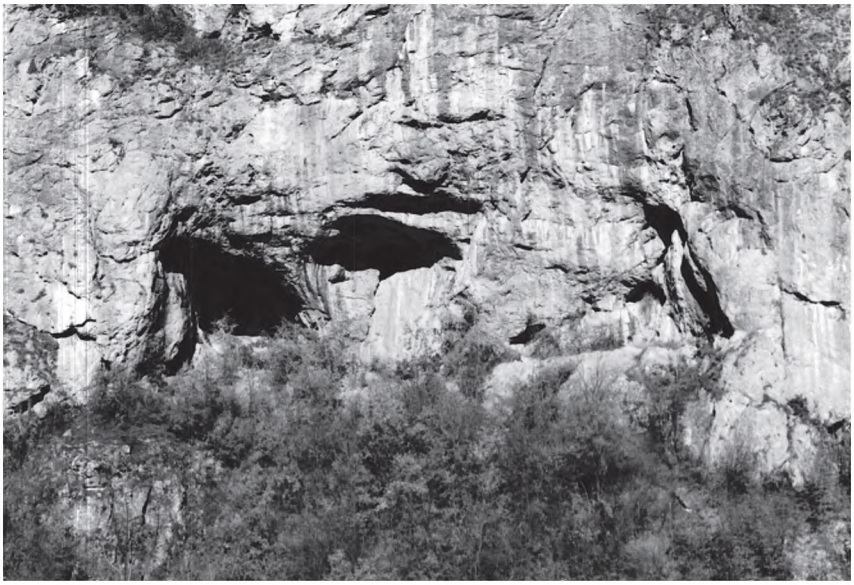

Изглед источне испоснице Манастира Шудикова у Тифранском кањону реке Лим (Фото: С. Пушица)

***

Истраживања пећинских испосница Горњег Полимља која су започета 2005. године, завршена су 2008. године. Као што је у овом раду и наведено, овим истраживањима нису обухваћени сви локалитети из разлога што нису били доступни нови историјски извори, као ни сазнања локалног становништва који би упутили истраживаче на те локалитете. Такође, свештенство Епархије будимљанско-никшићке није имало нова сазнања или податке да се у близини њихових манастира и цркава налазе остаци пећинских испосница.

Наведена истраживања организовао је Славољуб Пушица, директор Музеја у Пријепољу, у оквиру пројекта „На светим водама Лима“. Пројекат је прихватило и финансирало Министарство културе Републике Србије. У оквиру овог пројекта финансирано је и археолошко истраживање порушене средњовековне цркве Урошевице код Берана, које је касније послужило за реконструкцију и обнову.

Истраживачки тим који је реализовао истраживање пећинских испосница Горњег Полимља чинили су: др Даница Поповић, историчар уметности, Балканолошки институт САНУ – руководилац истраживања, др Марко Поповић, археолог, Археолошки институт Београд и Славољуб Пушица, историчар, директор Музеја у Пријепољу.

Slavoljub PUSICA, historian

RESEARCH INTO THE CAVE HERMITAGES OF GORNJE POLIMLJE WITHIN THE PROJECT "ON THE HOLY WATERS OF RIVER LIM"

SUMMARY

The project "On the holy waters of river Lim" included researches of cave hermitages near medieval monasteries of Gornje Polimlje: St. Archangel Michael in Đurđevića Tara, Đurđevi Stupovi in Berane, Dobrilovina, Kaludra, Majstorovina and Šudikova. Research and reconnaissance of the terrain was carried out in the period 2005-2006, and the final research was organized in 2008. During the implementation of the project, the above mentioned hermitages were documented, photographed and measured. New informations were collected from the local population, which served for the successful realization of the research. Also, the local clergy allowed the researchers to work unhindered, as well as access to all the documents they owned in their archives. For hermitages that were not accessible to researchers due to extremely difficult terrain exloring, professional mountaineers were hired. Thanks to cooperation of all the mentioned participants, the research project of cave hermitages in Gornji Polimlje was successfully completed.

KEYWORDS: Saint Sava, hermitage, anchorite, researches, Gornje Polimlje, masonry, monasteries, Đurđevića Tara, Dobrilovina, Đurđevi Stupovi Berane, Kaludra, Majstorovina, Šudikova